

<p>UOT UDC: 82.(091).</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0002-9735-3149</p> <p>Daxil oldu Received: 25.04.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 13.05.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Bayram Quliyev</p>	<p>Açar sözlər: Yusif Vəzir Çəmənşəminli, ədib-alim, dil, ana dili, dilçilik, əlifba, lüğətçilik.</p> <p>Xülasə Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. O, əsərləri və ədəbi-tənqidi məqalələri ilə bədii yaradıcılıqda xəlqiliyin bir prinsip kimi bərqərar olmasına və möhkəmlənməsinə, ana dilinin yad təsirlərdən qorunmasına böyük töhfə vermişdir. Azərbaycan bədii tərcüməsinin inkişafında da Y.V.Çəmənşəminlinin mühüm xidmətləri olmuşdur. Milli ədəbiyyatın, dilçiliyin, tarixin bir sıra problemlərinin öyrənilməsində mühüm mərhələlər onun adı ilə bağlıdır.</p> <p>Keywords: Yusif Vazir Chamanzaminli, writer-scientist, language, mother tongue, linguistics, alphabet, lexicography.</p> <p>Summary The Paper deals with the comprehensive information about the important contribution of Yusif Vazir Chamanzaminli, a prominent scientist, writer, socio-political figure, who has a special place in the history of twentieth-century Azerbaijani literature, in the development and enrichment of our literary language. He generously approached the development of the spiritual wealth of his native people as a person with a huge wealth of knowledge, incomparable talent in the field of linguistics and literature, and selflessly served it with his weapon - his pen. His views and opinions on the alphabet, spelling, grammar, critical notes on the language of the press and books, his research activities, his active participation in the struggle to eliminate the obstacles to the development of literary language, his teaching activities, his work in teaching students his mother tongue are undeniable. Along with writing valuable works in various fields of linguistics, as a philologist-citizen, he has always preserved the sanctity, existence and dignity of our native language, promoted and studied it, and guarded the beauty and grandeur of the Azeri language.</p> <p>Ключевые слова: Юсиф Вазир Чаманшəминли, ученый-писатель, язык, родной язык, языкознание, алфавит, лексикография.</p> <p>Резюме Творчество Юсифа Везира Чəменшəминли занимает особое место в истории многовековой азербайджанской литературы. Своими произведениями и литературно-критическими статьями он внес большой вклад в утверждение и укрепление народности как принципа в художественном творчестве, в защиту родного языка от иностранного влияния. Значительные заслуги Ю.В.Чəменшəминли и в развитии азербайджанского художественного перевода. С его именем связаны важные шаги в изучении ряда проблем отечественной литературы, языкознания, а также истории.</p>
--	---

*Millətin millətlər müvazinəsində təmsil olunması,
özünəməxsus imzasının olması birbaşa ana dilinin
mövcudluğundan asılıdır.*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri ana dilimizlə bağlı ən mürəkkəb dövr hesab edilir. Azərbaycanda ədəbi dil mövzusu, ana dilinin saflığı, əlifba islahatı həmin dövrdə ən aktual məsələlərdən idi. Milli-mənəvi dəyərlərimiz sırasında xüsusi yeri olan Azərbaycan dilinin təmizliyini təmin etmək, işlək dairəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə ən gərgin həddə çatmışdı. Bu, həmin dövr idi ki, “Azərbaycan dili” linqvonimi¹ daha çox istifadə olunmağa başlamışdı. Milli özünüdərk hərəkatının güclənməsi Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi və mədəni mövqeyinin artması, “Azərbaycan dili” anlayışının dəqiqləşməsinə həlledici təsir göstərmişdi. Azərbaycan mətbuatında da ədəbi dil uğrunda mücadilə güclənmiş, ziyalılarımız ana dilimizin saflığı uğrunda kəskin açıq mübarizəyə qalxmışdılar. Milli ədəbi dilimizin inkişafında xalq dilinə əsaslanmağı zəruri hesab edən demokratik cəbhə əsas cırıxış yolunu dilimizi ədəbi qaydaya salmaqda, ədəbiyyatımıza, teatr və musiqimizə geniş meydan verməkdə, milli məktəblərin sayının artırılmasında görürdü. Ədəbi muhitdə tutduğu mövqeyindən, nüfuzundan asılı olmayaraq, yad təsirlərə düşən, yerli-yersiz əcnəbi sözlər işlədən muəlliflərə qarşı sərt mövqedə dayanan Azərbaycan elm-mədəniyyətinin görkəmli xadimləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Ağa Şahtaxtı, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli... kimi Azərbaycan ziyalıları Azərbaycan dilinin inkişafında son dərəcə böyük rol oynamaqla yanaşı, “Azərbaycan dili” anlayışının formalaşmasında da öz elmi, elmi-kütləvi mülahizələri ilə əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişlər. [Qəribli, 2019:58-98].

Bu mübarizənin önündə gedən ziyalılarımızdan biri də XX əsr Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri olan görkəmli alim, yazıçı, ictimai-siyasi xadim Yusif Vəzir Çəmənəminli olmuşdur. Özünün yüksək intellekti ilə seçilən Yusif Vəzirin milli məsələnin xalqın müqəddəratı, dini, dili, mədəniyyəti və mənəviyyatı ilə vahid bir məqsədə yönəldilməsində rolu danılmazdır. Bu mənada o, bütünlüklə yaradıcılığı boyu və eyni zamanda vətəndaş fəaliyyətində Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını ifadə edən böyük mütəfəkkirdir. Azərbaycan idealını təsəvvüründə canlandıran ziyalılar arasında Çəmənəminlinin öz yeri, dəsti-xətti olmuşdur. Azərbaycanı tanımaq, onun haqqında əfkari-ümumiyyə doğurmaq ideyası Çəmənəminlini daim narahat etmişdir. Görkəmli ədib belə əqidədə idi ki, bu məqsədlə

xalqı maarifləndirmək lazımdır və “əfkari-ümumiyyət” Azərbaycanı tanımalı və eyni zamanda tanıtmalıdır.

Yusif Vəzir 1887-ci ildə Şuşada, vətənimizin ən gözəl mənzərələrlə zəngin bir şəhərində doğulmuşdu. Onu əhatə edən tamaşalı bir dünya gənc yaşlarından təbiətindəki istedadını oyatmış, göz açdığı Şuşa isə onun ilham pərisinə çevrilmişdi. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin hər cümləsi bir tarixdir. Onun əsərlərində keçmişdən bu günə qədərki cəmiyyətimizin təsviri var. Ədib-alim Qarabağ tarixi və Şuşa mühitini, daha sonralar həyatının Ukrayna, Türkiyə, Fransa dövrünü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun liderləri, Azərbaycan mühacirləri və başqa gərəkli məsələləri faktlarla bədii əsərlərində ustalıqla əks etdirə bilmişdir. Yusif Vəzir hələ

¹ xalqın və dilin adı

tələblik illərindən doğma xalqına çatdırmaq istədiyi ideyaları özünün hekayələrində, məqalə və risalələrində, romanlarında təsbit etmiş, əsərlərində xalq nağıllarının ruhunu, Azərbaycan dilinin seyrini qoruyub saxlamış, bu dildə bu ədəbiyyata ömrünün son gününə qədər xidmət etmişdir.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Azərbaycan dili” anlayışının formalaşmasında, ədəbi dilimizin inkişafında və zənginləşməsində əhəmiyyətli xidmətləri olmuşdur. Onun əlifba, orfoqrafiya, qrammatikaya dair fikir və mülahizələri, mətbuat və kitab dili haqqında tənqidi qeydləri, dilimizin tədqiqi ilə bağlı fəaliyyəti, ədəbi dilin inkişafına mane olan səbəblərin aradan qaldırılması uğrunda mübarizədə fəal iştirakı, müəllimlik fəaliyyəti, tələbələrə ana dilinin öyrədilməsi sahəsində əməyi danılmazdır. Dilçilik elminin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli əsərlər yazmaqla bərabər, filoloq-vətəndaş kimi hər zaman ana dilimizin müqəddəsliyini, varlığını, ləyaqətini qorumuş, onu təbliğ və tədqiq etmiş, azəri dilinin gözəlliyinin və əzəmətinin keşiyində durmuşdur.

Kiyev darülfünununun tələbəsi ikən Yusif Vəzir “Kiyevdən məktub” (1910) məqaləsində yazırdı: “Millətin ruhu, canı və bəlkə cəmi vücudu hesab olunan ana dilini bizə lazımınca ögrədən bir vəsilə olmadı. Daha dilsiz də nə etmək olar. Hər yerdə dil və savad lazım, nəşriyyat bunlar ilə olar. Cəmət dərdinə əlac aramaq, məişətimizin fəna tərəflərini tənqid etmək... Bunların hamısına dil və savad lazımdır!” [Çəmənəminli 2005: 231]. Digər millətlərin tərəqqisi müqabilində azərbaycanlıların milli mənlik şüurunun inkişaf səviyyəsinin acınacaqlı vəziyyətini qələmə alan Yusif Vəzir Çəmənəminli “ana dilini bizə lazımınca ögrədən bir vəsilə”nin çatışmazlığının səbəbini millət balalarının lazımınca tərbiyə olunma imkanlarından məhrum olmağında görürdü. Qeyri millətlə bizimkilər arasındakı fərqi də məhz tərbiyədə

idi. Odur ki, yazırdı: “Erməni uşaqları dünyaya gələr-gəlməz vəzifəsini gözəl ifa edən analar ağışunda lazımınca tərbiyə alar, milli ruh ilə ruhlanar. ...Ana tərbiyəsindən qurtarıqda özünü milli məktəblərində görürlər. Və burada da məlumatlı müəllimlər təhd-nəzarətində ana dilini mükəmməl ögrənib milliyyət ilə, məmluqan və ruh ilə hökumət məktəblərinə rəvan olurlar...” [Çəmənəminli 2005: 230].

Qeyd etmək lazımdır ki, Y.Vəzirin dünyagörüşünün formalaşmasında, elmə maraq etməyində ailəsinin rolu böyük olmuşdur. O, Napaleonun, Teymurləngin, Motsartın, Hüqonun, Şillerin uşaqlıq illərindən misallar gətirərək onların formalaşmasında analarının roluna diqqəti cəlb edirdi və yazırdı ki, “cəmi dərdlərimizin səbəbi anasızlığımızdı (“Ana və analıq”) [Çəmənəminli 2005: 431]. Yusif Vəzir millət balalarının milli tərbiyədən məhrum qalmalarının səbəbini hüququ pənalı olub analıqdan uzaq tutulan qadınların hüquqsuzluğunda, digər baxımdan, məktəblərdə hökm sürən üsuli-qədim əzabda - fars kitabları, qəliz ibarələr, bir tərəfdən də, məktəb mollalarının müstəbidanə hərəkətləri və alətləri - falaqqa, çubuq və qeyri... görürdü.

Çəmənəminli yaradıcılığında dilçilik məsələləri

Çəmənəminli məktəblərdə milli dilin işlənməsinin əsas olduğunu bildirməklə yanaşı, digər xalqların da öz milli dillərində dərs almasının lazım olduğunu vurğulayırdı: “...Azərbaycan məktəblərində işlənən türk dili olmalıdır. Çünki buranın çox camaəti türkdür. Ona qaldı qeyri xırda millətlərə, onların da dili qadağan olmasın. Hərgah lazımı miqdarda uşaqları var isə, məktəblərində öz dillərində dərs verilir” (“Biz kimik və istədiyimiz nədir?”) [Çəmənəminli 2005: 229].

Mədəni türkçülük, ortağ türk dili ideyalarının ciddi tərəfdarı və təbliğatçısı kimi Y.V.Çəmənəminli ümumən türk dillərinin tədqiqi yolunda elmi-nəzəri araşdırmalar

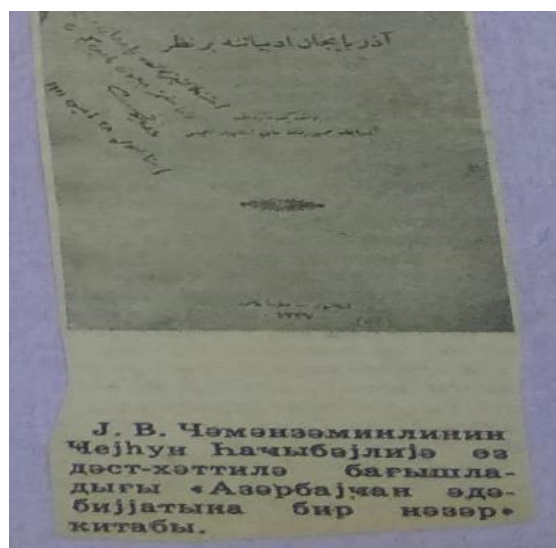
aparmış və belə qənaətdə idi ki, türkdilli xalqların sıx birliyini, bütövlüyünü təmin edəcək ortaq əlifba yaradılmalıdır və türk xalqları bir-birini gərəyincə tanımaq üçün ortaq ədəbi türk dilində danışmalıdırlar. Y.V.Çəmənəminlinin ortaq türk dili məsələsinə münasibətində türkçülük cərəyanının, xüsusən ortaq türk dili tezisinin banisi İsmayıl bəy Qaspiralının² (1851-1914) güclü təsiri duyulmaqdadır. Ümumtürk ədəbi dili yaratmaq məsələsini İsmayıl bəy Qaspiralı XIX yüzilin sonlarında irəli sürmüşdür, bu da bir çox görkəmli türkçü ziyalılar tərəfindən təqdir edilmişdir. Onların qənaətinə görə, millətin kimliyi onun dilindən başlanır... Yusif Vəzir də belə ziyalılardan idi [Vəzirova 2003: 62].

Y.V.Çəmənəminli alim-yazıçıdır, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində onun yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Çəmənəminli publisistikası XX əsr ədəbiyyatımızın ən mühüm problemlərini əhatə edir. Maarifçilik bu publisistikanın aparıcı xəttini təşkil etsə də, dövrün ədəbi-tarixi, ictimai-siyasi problemləri də yazıçının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, məlum olduğu kimi, milli ədəbiyyat tarixi yaradıcılığında tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metoduna ilk dəfə fransız professoru Qustav Lanson³ (1857-1934) müraciət edib. Bundan sonra ədəbiyyat tarixi predmetinə baxış genişləniib. Bu vaxta qədər ədəbiyyat tarixi dedikdə ancaq qədim yunan ədəbiyyatı və qədim Roma ədəbiyyatı nəzərdə tutulurdu. Bundan sonra tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metodu əsasında milli ədəbiyyat tarixləri yaradır. Ahmet Kabaklıya görə, Türkiyə ədəbiyyatında tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metodundan ilk istifadə edən alim M.F.Köprülü⁴ (1890-1966) olub. Azərbaycanda isə bu,

Y.V.Çəmənəminliyə aiddir. Onun tədqiqatında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öz inkişaf xüsusiyyətləri, dövrləri, mərhələləri olan regionlara, ərazilərə bölünməyən, bütöv, vahid bir prosesdir. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” məhz bu cəhətdən böyük yazıçının digər elmi-nəzəri, hətta tarixi-publisist əsərləri kimi, indi də olduqca aktualdır, milli ədəbiyyatımızın tarixinə və inkişafı prosesinə, dövrləşdirilməsi prinsipinə, ədəbiyyat tarixinin və ədəbi prosesin bütövlüyü və vahidliyi prinsipinə elmi baxışın başlanğıcı və örnəyi olaraq əlamətdardır [Vəliyeva, Şirinova, Misirova 2017].

Paris arxivindən tapılmış - 1921-ci ildə İstanbulda Azərbaycan dilində çıxan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabı - Yusif bəy Çəmənəminlinin öz dəst-xətti ilə Ceyhun Hacıbəyliyə bağışladığı kitab [Ədəbiyyat və incəsənət. 1988, 15 iyul].

Y. V. Çəmənəminlini düşündürən əsas məsələlərdən biri də Azərbaycan dilində kitabların nəşri və yayılması olmuşdu. Ədəbi dil problemi ilə əlaqədar dəyərli mülahizələrini özündə əks etdirən 1914-cü ildə yazdığı “Qulluq və əsirlik” məqaləsində yazırdı: “Ana dilimizin tənəzzülü millətimizin tənəzzülüdür”. Ona görə də bu dili

² pedaqoq, nəşir və siyasətçi. Qaspiralı Rus İmperiyasında türk və islam cəmiyyətlərinin təhsil, mədəniyyət islahatı və müasirləşməyə ehtiyacı olduğunun fərqinə varan ilk müsəlman

ziyalılardanıdır. Soyadı Kırımdakı Qaspra şəhərinin adındandır.

³ yazıçı, tənqidçi və ədəbiyyat tarixçisi

⁴ Türk dövlət xadimi, filoloq, tarixçi və publisist

genişləndirməyə çalışmalı, bu dili sevməli, bu dildə danışmağı eyib yox, fəxr hesab etməliyə [Milli Arxiv İdarəsi. Fond 21, sax.v. 159].

O, bu məqsədlə onun təşəbbüsü ilə Kiyevdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr üçün ana dili kursu açdırmışdı və eyni zamanda azərbaycanlı tələbələrdən ibarət xüsusi nəşriyyat heyəti də təşkil etmişdi. 1911-ci ilin iyun ayında Yusif Vəzir Çəmənəminlinin Azərbaycan yazıçılarının və alimlərinin əsərlərini çap etdirmək üçün “Kiyevdə heyəti-nəşriyyat təşkili” (“Səda” qəzeti, 3 iyun 1911, №83) haqda xəbəri dərc edildi [“Ədəbiyyat və incəsənət”. 1988, 15 iyul]. Nəşriyyatın əsas məqsədi ana dilində tarix və ədəbiyyatımıza, folklorumuza aid kitablar buraxmaq idi, bu da həm dilimizin saflığının və müstəqilliyinin qorunmasına, həm də tarixin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasına, beləliklə, xalqın özünü tanımasına xidmət edirdi. Xalq həyatından yazmaq, onun arzu və düşüncələrini qələmə almaq ədibin əsas sənət şüarı idi. “Azərbaycan türklərinin tarixi”ni yaratmağı dövrün ən mühüm tələblərindən biri olduğunu başa düşərək öz dövrünün ziyalılarına çağırışlar edərək onları da bu işə sövq edirdi: “...Tarixin millətimizə nə qədər mənfəəti olduğunu nəzərə alıb Kiyev müsəlman studentlərinin nəşriyyat heyəti ərbabi-qələmimizdən Azərbaycan türklərinin tarixini yazmağı rica edir. Tarix müxtəsər və sadəcə türk dilində olmalıdır. Onu heyət təb etdirməyi öhdəsinə götürür və bundan əlavə tarix müəllifinə mükafat da verməyi vəd edir” [Biz kimik? 2004]. Lakin “ərbabi-qələmlər”in susduğunu görəndə Yusif Vəzir bu ağır yükün altına da tək girməli olmuşdu: “1917-ci ildən başlayaraq kiçik addımlar istisna edilərsə, ədəbi həyatım dayanır. Tarix və ədəbiyyat tarixi məsələsi məni cəlb etməyə başlayır... Bu, böyük bir ehtiyac idi. Bunu dəf etməmək olmazdı” (Sədayi-həqq. 1913,12 mart) [“Həyat” qəzeti. 1993, 13 yanvar].

“Studentlər” romanı xaricdə təhsil alan tələbələrin həyatını, ictimai ideallarını əks etdirən, eyni zamanda dilimizin imkanlarını ortaya qoyan bir mənbədir. Əsər bədii, həm də dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqli əsərdir. Belə ki, xarakterləri fərdiləşdirmək məqsədilə müəllif ümumişlək sözlərlə yanaşı, arxaik sözlərdən, şivə leksikonundan, tarixi kaloritli ifadələrdən yararlanmış, beləliklə də, müxtəlif xarakterli nitq vasitələrindən istifadə etməklə həmin dövrün hadisələrini reallıqla əks etdirə bilmişdir [Abdullayeva 1998].

“Biz kimik və istədiyimiz nədir” əsərində isə Yusif Vəzir bildirir ki, Azərbaycan çox müharibələrdən keçib, çox millətlər görüb, tarixi hadisələr Azərbaycan həyatında öz təsirini buraxıb, lakin bütün keçməkeşlərə baxmayaraq, xalq öz dilini, mənliliyini qoruyub: “Böyük türk millətinin bir şöbəsini təşkil eləyirik. Millətə məxsus bir amillərə dəxi maliklik: ayrıca dilimiz, adət və qaidəmiz, ədəbiyyatımız var” (“Biz kimik və istədiyimiz nədir?”) [Çəmənəminli 2005: 218].

Yazıçı ədəbiyyatı ədəbi əsirlikdən xilas etməyin vaxtının çatdığını yazır, ana dilinin, onun saflığının qayğısına qalmağa çağırırdı. “Xalqımızın gözəl bir xüsusiyyəti var ki, hansı millət ilə yaşadı (istər hakim, istər məhkum) öz dilini qolaylıqla yadından çıxarmaz... Mədəniyyətimizin əsasını təşkil edən dilimizdə bir cazibə var... Bizi millət edib gələcəyimizə parlaqlıq ümidini bəslədən həmin mədəniyyətimizin bu xüsusiyyəti, bu mənliliyidir...” (“Biz kimik və istədiyimiz nədir?”) [Çəmənəminli 2005: 219].

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin ədəbi dilimizin inkişafı mövzusunda yazdığı “Dil məsələsi”, “Əcəmilik möhürü və onunla mubarizə”, “Qulluq və əsirlik”, “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri”, “Milli və mədəni işlərimiz”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və b. məqalələri bu gün də öz aktuallığı və elmi dəyəri ilə seçilir.

“Əsrlərcə rəyasətpərvər hakim dairələrin tapdığı olan xalqımız”ın, bu dəhşətli zərbələrdən çəkdiyi bütün əziyyətlərə baxmayaraq, öz milli simasını itirmədən ayaqda dura bilməsindən qürur duyan, “şirin dilimiz və ədəbiyyatımız salamat qaldı”, - deyə ana dilimizin və onun çeşməsindən qaynaqlanan ədəbiyyatımızın qorunub saxlanılmasından təsəlli tapan (“Xarici siyasətimiz”) [Çəmənzəminli 1993: 6-20] bu vətənpərvər ziyalını milli və mədəni işlərimizin həlli yolları düşündürürdü.

“Dil məsələsi” adlı məqaləsində ədib (“Sədayi-həqq”, 1914) dildə sadəlik tələb edir, fars təsiri əleyhinə çıxır. Doğma dilini incəliklərinədək öyrənən, xalqın adət-ənənələrindən, tarix və ədəbiyyatından kifayət qədər xəbərdar olan bu gənc vətənpərvər bu məqalədə qələm sahiblərini doğma dili, el ədəbiyyatını öyrənməyə səsləyirdi: “Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiyyatındadır, görək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran görək camaatımızın arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin” [Milli Arxiv İdarəsi. Fond 607, siy.7, sax.v. 19].

“Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri” məqaləsində isə Yusif Vəzir “student”lər arasında ana dilini öyrənməyə həvəs göstərənlərin olduğunu, lakin “dolaşıq bir hürufata malik”, əcnəbi sözlərlə dolu olan, çətin bir dildə yazılmış “mənası düşünülməyən” kitablarla rastlaşdıqda onların da həvəsdən düşdüklərini yazırdı: “Yenə bundan qədim bir dilimiz var idi. Ol dildə zəngin bir el ədəbiyyatı əmələ gəlib: Molla Pənah Vaqif gözəl şeirlərini, Mirzə Fətəli Axundov komediyalarını bu dildə yazırdı. Hal-hazırda Firidun bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov kimi ədiblərimiz də bu dildə yazmaqdadırlar. Hətta bu yolda mərhum Həsən bəy Məlikov elmi kitablar da yazıb...” Ədib dilimizə lüzumsuz əcnəbi sözlərin gəlməsinin bir səbəbini də “əsrlərcə

rəyasətpərvər hakim dairələrin tapdığı olan xalqımızın bəzi ziyalıları”nın öz ana dillərində deyil, başqa dillərdə danışmaqları ilə əlaqələndirirdi və bu cür düşüncələri nadanlıq hesab edərək fikirlərini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır: “...bu səbəbdəndir ki, ana dilimizdə danışmaq eyib sayılıq; hər kəs mədəniyyət əvəzində əcnəbi dilini alayarımcıq da olsa, əxz edib, cəmi mədəniyyətsizliyini, cəmi mədəni fəqirliyini ol dil ilə örtüb bastırırsız, bunun üçün də “ziyalı”nın milli mətbuata, milli dilə etinasızlığı ona “intiligent”, “liberal” və qeyri bunlar kimi adlar qazan[dır]ır” [Çəmənzəminli 2004: 18].

Eyni zamanda Yusif Vəzir Çəmənzəminli dilə dair yazılarında ərəb və fars faktorunu da heç vaxt unutmur. O, çox yaxşı bilirdi ki, uzun əsrlər boyu Azərbaycanda elm dili ərəb, seir dili fars olmuşdur. Bizim xalqımızın arasında yetişən dühaların bəziləri farsca, bəziləri ərəbcə, bəziləri isə hər ikisində sənət əsərləri yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Hətta Azərbaycan türkcəsi bir sıra ləhcələrə alib gələndən sonra da ana dilimizlə yanaşı, bu dillərdə də bənzərsiz şedevrlər ortaya qoymuşlar [Abdullayeva 1998: 18].

Yusif Vəzir Azərbaycan türkcəsini bəyənməyənlərə kinayə edib deyirdi: “Camaatın öz dilində, yəni Azərbaycan türkcəsində qəzetə və jurnal çıxardın, görün necə oxuyurlar...” Camaatı da məzəmmət eləyirsiniz ki, qəzetə oxumur. Bu haqlı iradını yazıçının “Həftə söhbəti” adlı felyetonunda oxuyuruq: “...gənclər bir gün onun mənzilinə gəlib türk qəzetəsi oxumaq istədiklərini bildirirlər. Lakin hər sətiri əcnəbi sözlərlə dolu olan türk qəzetəsi cavanları hövsələdən çıxarır. Ana dilini öyrətmək istədiyi gəncləri “aşkar”a – “bədihi”, “yuva”ya – “aşıyanə”, “zamanlar” əvəzinə “əzminə” və s. sözləri yorur. Axı, hər saat mən dilmancı haradan alım ki, hər sözü mənə tərcümə eləsin” (Həftə söhbəti: [felyeton] /Sərsəm (Yusif Vəzir Çəmənzəminli) [Sədayi-həqq. 1913, 10-11

aprel]. Ana dilini millətin ruhu, canı hesab edən görkəmli ədib nəşr edilən qəzet və jurnalların yad təsirlərdən uzaq, xalqın ruhuna uyğun, mənəviyyatına münasib, sadə dildə yazılmasını arzulayırdı.

Azərbaycan dilinin milli orijinallığının müdafiəsi, ana dilinə xor baxanların amansızcasına ifşası böyük ədibin həmişə diqqət mərkəzində idi: “Dil məsələsi”ndə yazırdı: “necə” sözü əvəzində “nasıl”, “arvad” əzəvinə “qadın”, “ata” əzəvinə “baba” və ya “pərdə” yazmaq millətin dilini dolaşdırıb işini çətinləşdirməkdən savayı heç şeyə yaramır [Milli Arxiv İdarəsi. Fond 607, siy.7, sax.v. 19].

Ədibin sözlərə bir dilçi kimi yanaşması, isimlərin filoloji təhlilinə, etimoloji tədqiqinə həsr edilmiş bir sıra məqaləsi vardır ki, bunlardan biri də “Çadra ətrafında” məqaləsidir. Bu məqalənin giriş hissəsində ərəbin “övrət”i, farsın “zən”i və türkün “qadın”ı çox maraqlı bir şəkildə tədqiq edilib. “Qadın” sözünü isə müəllif “xatun”la bağlayır ki, bu da tamamilə doğrudur [Çəmənşəminli 2004: 110].

Yusif Vəzir Çəmənşəminli tarixi romanlarında arxaizm, dialektizm, varvarizm kimi xüsusi leksik vasitələrdən, məcazların müxtəlif növlərindən dəqiq istifadə etməklə dilin semantik vahidlərinin məqami-üslubi imkanlarından yararlanıb əsərlərin ideya-bədii təsirini daha da gücləndirməyə müvəffəq olmuşdur. “Qan içində”, “Qızlar bulağı” romanlarında yazıçı “şərqi-nəğmə”, “yortmaq-qaçmaq”, “bəkçi-gözətçi”, “kavqa-dava”, “yakmaq-yandırmaq” və s. kimi sinonimlərdən istifadə etməklə mövzu ilə bağlı zaman fərqlərini dilində yarada bilmişdir.

1906-cı ildə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Yusif Vəzir Çəmənşəminlini düşündürən məsələləri demək üçün vasitə oldu. Ədib “Molla Nəsrəddin” barədə məhəbbətlə danışırdı. “Mətbuatımızdakı müvazinəsizliyin nəticəsi” məqaləsində o, Azərbaycan xalqının milli

həyatında kök salan bir sıra problemləri üzə çıxarırdı. Yazıçı milli dilimizin hüsnünü korlayan, saflığına xələl gətirən bir çox millət nümayəndələrini, azərbaycanlı olub dilində danışmağı eyib hesab edənləri ifşa edirdi. “Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkəmə elinin içində danışılmaqdadır” - deyən Y.Vəzirə görə, xalqın anlamadığı qəliz ifadələr işlədən qələm sahibləri xalq dilini kənarlaşdırmaqla ədəbi dilin inkişafına əngəl törədirlər.

“Əcəmilik möhürü və onunla mubarizə” (1913) məqaləsində isə ədib dildə özünü qabarıq göstərən fars təsirinin səbəbini köhnə məktəb sistemində görürdü, həmin məktəblərdə fars dilində təhsil alan uşaqlarda məktəbi qurtardıqdan sonra da “onlarda farslıq təsirinin qaldığını”, ailədə, cəmiyyətdə “bir xeyli türklüyə yabancı əməllərin qarışığı möhkəm mövqelər məşğul etməsi”ndən bərk narahat olurdu, hətta iki türkün bir-birilə öz dillərində danışdığı halda, bir-birinə kağız yazdıqda fars dilində yazmasından, məktub, sənəd, ticarətə dair hesabların da farsca aparılmasından şikayətlənirdi.

Doğma dilinin yad təsirlər altında qalmasını milli əsarətin bir növü hesab edən və yad ünsürlərdən – “əcəmilik möhürü”ndən xilas olmağın yollarını axtaran vətənpərvər ziyalı Yusif Vəzir bu məqalədə 8 bənddən ibarət təkliflərini “İqbal” qəzetində oxucularının diqqətinə çatdırır. Onun fikrincə, bu fikirlər “qüvvədən feilə keçərsə, o zaman mübarizəyə müqtədir olmaq” mümkündür. Belə ki, Y.Vəzir zənn edirdi ki, kitabların dilinə, məzmununa nəzarət edəcək ədəbiyyat cəmiyyəti yaratmaq mütləqdir və münəqqidlərimiz geniş məlumatlı olmalıdır ki, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar... “Ədəbi dil el ədəbiyyatından götürülməlidir”. Bu nöqteyi-nəzərdən Firidun bəy Köçərli həzrətlərinin və Mirzə Məhəmməd Axundovun kitablarını qiymətli mənəbə kimi dəyərləndirir. Milli məktəblərinin sayının artırılmasını, qızların təhsil almasını, türk

musiqisinin milliləşdirilməsini, bizi farslığın nüfuzu altına salan fars ədəbiyyatının, Firdovsi, Sədi və Hafiz kimi dahilərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmasını, Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazılıb nəşr edilməsini təklif edir ki, camaat özünün türk olmağını bilsin, keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb, gələcək üçün çarələr arasın...” [“İqbal” qəzeti. 1913, noyabr].

Milli maarifimizin və ümumiyyətlə, müsəlman aləmində maarifçiliyin inkişafı üçün yollar axtaran görülməli ədib-alim “Milli və mədəni işlərimiz” sərlövhəli silsilə məqalələrindən birində – “Hürufat məsələsi”ndə ən zəruri məsələlərdən biri hesab etdiyi əlifba problemindən söz açır, ərəb əlifbasının islahı ilə savadsızlığın tam aradan qaldırılmasını labüd hesab etmir və çıxış yolunu ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəzlənməsində görürdü.

Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığında əlifba məsələləri

XX əsrin əvvəllərində əlifba məsələsi də böyük önəm daşıyan mövzulardan biri idi. Ziyalılar arasında həm ərəb əlifbasının, həm də latın əlifbasının tərəfdarları var idi. Yusif Vəzir yenilikçi ziyalı kimi latın qrafikasının tərəfdarlarından idi. O, ərəb əlifbasının yazıda bir çox problemlər yaratdığını öz felyetonlarında tez-tez qeyd edirdi. O, ərəb əlifbası əsasında tərtib olunmuş əski əlifbanın əks tərəfinə latın əlifbasını qoyurdu və dilimizin inkişafına mane olan əski əlifbanın dəyişdirilib yenisi ilə əvəz edilməsini, yəni latın sistemli əlifbaya keçmək məsələsini bir problem kimi irəli sürürdü. Bütün bu faktlar, yazı, əlifba haqqındakı qiymətli fikirləri və fəaliyyəti göstərir ki, görkəmli ədibimiz xalqın maarif və mədəniyyəti ilə bilavasitə bağlı olan tərkib hissələri: dil və onun müxtəlif sahələri - əlifba, orfoqrafiya, yazı, terminologiya məsələləri ilə yaxından məşğul olmuş, dilimizin qorunub saxlanması və təkmilləşib

səlisləşməsi üçün çalışmışdır. Əlifba haqqında islahat keçirməyi Yusif Vəzir xalqa xidmət hesab edirdi. Bu sahədə o, mütəfəkkir M.F.Axundovun fikrini müdafiə etmiş və onun davamçılarından olmuşdur.

Köhnə əlifbadan yeni - latın sistemli əlifbaya keçməyin zəruriliyini əməli və nəzəri cəhətdən izah edib aydınlaşdırdıqdan və həmin yazı sistemi əsasında vahid əlifba, sabit yazıya malik olmağın əhəmiyyətindən ətraflı bəhs etdikdən sonra o, yeni əlifbanın yeni qrafik əsasında 35 səsdən ibarət olan orijinal layihəsini verir [“Gənc müəllim” qəzeti. 1967, 16 may]. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin tərtib etdiyi əlifba öz yeniliyi və orijinallığı ilə fərqli idi. Yazıçının təklif etdiyi layihədə hərflərin hər biri yalnız bir səsi ifadə edir, yəni hər bir hərf ancaq bir səsin yazıdakı ifadəsidir. Bu yeni əlifbaya görə, sözlər sağdan sola deyil, soldan sağa oxunur. Bundan başqa, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin tərtib etdiyi əlifbada hərflər bir cür yazılır, ərəb qrafikası əsasında yaradılmış əski Azərbaycan əlifbasında isə hərflər, bildiyimiz kimi, sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müxtəlif şəkildə yazılır.

Lakin onu da qeyd edək ki, layihənin mənfi cəhətləri də var idi. Belə ki, əlifba, əsasən, yenə ərəb əlifbası hərflərindən təşkil edilmişdi. Bir yox, iki əlifbadan: ərəb və kiril əlifbasından seçilmiş hərflər var idi. “Ya”, “yu”, “ye” hərfləri birləşmələri üçün ayrıca işarələr əlifbası asanlaşdırmaq əvəzinə bir qədər də mürəkkəbləşdirirdi. Əlifba şəkilsə eyni, təkcə nöqtələrlə fərqlənən hərflərdən tam azad olmamışdı [Abdullayeva 1998: 29]. Hələ gənc yaşlarından Yusif Vəziri hürufatın çətinliyi, ərəb əlifbasının törətdiyi əngəllər, ruslaşma, milli dilə laqeyd münasibət vətəndaş bir yazıçı kimi düşündürmüş, latın əlifbasına keçməyin olduqca mühüm olduğunu dəfələrlə qeyd edərək, bu məsələnin əhəmiyyətini belə ifadə edirdi: “Millətini sevən bir adam hürufatımızı görərək laqeyd qala bilməz” (“Mustəqilliyimizi istəyiriksə...”) [Çəmənəminli 1994: 49].

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin lüğətçilik fəaliyyəti.

Çəmənzəminlinin lüğətçilik fəaliyyəti də XX əsr dilçiliyimizin ən parlaq səhifələrindən biridir. O zaman Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə çıxmış “Rusca-azərbaycanca lüğət”in müəlliflərindən biri Çəmənzəminli olmuşdu. Ümumiyyətlə, Y.V.Çəmənzəminli müxtəlif zamanlarda 10 lüğət tərtib etmişdir. Onların 7-si “Rusca-azərbaycanca”, biri isə “Azərbaycanca-türkcə” lüğətləridir. Bu lüğətlərlə yanaşı, yazıcının 2 izahlı lüğəti də mövcuddur [Ədəbiyyat qəzeti. 2000, 10 noyabr].

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçi-alimin tərtib etdiyi lüğətlər özündə əks etdirdiyi söz, kəlmə və ifadələr baxımından müəyyən sözlər istisna olmaqla, heç də eyni sözlərdən ibarət deyildir. “Rusca-azərbaycanca” lüğətlərdə ailə-məişət, adət-ənənə, insan həyatının və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə dair söz, ifadə və terminlər vardır.

Tərtib etdiyi lüğətlər arasında xüsusi yer tutan “Azərbaycanda yabanı halda yayılmış əsas ağac cinslərinin rusca-türkcə-latınca adları” lüğəti ilə tanış olarkən Yusif Vəzirin həm dilimizin incəliklərinə, həm də ana yurdun təbiətinə dərinədən bələd olan olduğunun bir daha şahidi olurduq.

Bir neçə Şərq və Avropa dillərini bilən Yusif Vəzir Çəmənzəminli L.Tolstoyun, I.Turgenevin, A.Neverovun, N.Qoqolun, B.Lavrenevin, L.Seyfulinanın, V.Hüqonun və s. əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə

tərcümə etmişdi. O həm də kino-ssenarilərin tərcüməsi işində fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan dilində ilk səsli film olan “Çapayev” də filminin ssenarisini də Azərbaycan dilinə 1936-cı ildə Yusif Vəzir tərcümə etmişdi.

Nəticə

İstedadlı nasir, milli ədəbiyyatımızda tarixi roman janrının yaradıcılarından biri, hekayə ustası, dramaturq, publisist, alim, folklor tədqiqatçısı, pedaqoq, ictimai xadim və ən nəhayət, yüksək ziyalı adını şərəflə daşıyan Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin Azərbaycan elm tarixinə verdiyi xidmətləri sadalamaqla bitməz. Danılmaz bir faktdır ki, xalqın oyanmasına və mədəniyyətinin irəliləyib yayılmasına bütün ömrünü vermiş Yusif Vəzir özündən sonra zəngin elmi, bədii, publisistik irs qoyub gedib.

O, bir vətəndaş olaraq öz xalqının azadlıq nəğməsinə oxumaq istədi. Lakin adı qara siyahıya düşdü. Haqqında donoslar yazıldı, tarixi əsərləri bittə-bittə ələk-vələk edildi, adı damğalandı, yurdundan-yuvasından didərgin salındı və quzğuncasına qanına susadılar [Milli Arxiv İdarəsi. Fond 7, siy.7, sax.v. 20].

Tarix isə ən ədalətli hakimdir. Xalq üçün yazılan və xalqa fayda verən sənət heç zaman solmaz. Əsil sənəti tarix də qocalda bilmir. Göründüyü kimi, Yusif Vəzir Çəmənzəminli milli ədəbi dilimizin inkişafında böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

Abdullayeva Ş (1998). Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri /Ş.Abdullayeva. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı

Abdullayeva Ş (1999). Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri: filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı: M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti. Bakı,

Abutalıbov R (1998). Vətəndən uzaqda keçən ömürlər. Ədəbiyyat və incəsənət 15 iyul,

Çəmənzəminli Y.V (2004). “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, on soz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hummətli). Bakı: Nurlan

Çəmənzəminli Y.V (1994). “Mustəqilliyimizi istəyiriksə...” (tərtibci, transliterasiya, muqəddimə və qeydlərin müəllifi: A.Bayramoğlu). Bakı: Gənclik

Cəmənzəminli Y.V (1993). Biz kimik və istədiyimiz nədir? - Cəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz, (tərtibci və on sozun muəllifi: T.Huseynoğlu). Bakı: Azərnəşr

Cəmənzəminli Y.V (1977). Əsərləri, 3 cildə, (tərtibci: M.Axundova), 3-cu cild, Bakı: Elm

Cəmənzəminli Y.V. Qulluq və əsirlik – Y.V.Cəmənzəminlinin şəxsi fondu, fond 21, sax.v. 159.

Çəmənzəminli Y.V (2005). Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı, Avrasiya Press

Çəmənzəminli Y.V (2017): biblioqrafiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva. Bakı,

Çəmənzəminli Y.V Həftə söhbəti: [felyeton] /Sərsəm //Sədayi-həqq.- 1914.- 10, 11 aprel

“*Həyat*” qəzeti. 1993, 13 yanvar

Həsənov R (1967). Azəri ədəbi dilinin inkişafında Y.V.Çəmənzəminlinin rolu. “Gənc müəllim”. 16 may

Qəribli A (2017). ”Azərbaycan dili” anlayışının tarixi. Bakı, ”Elm və təhsil”

Məcidiqızı L (2000). Y.V.Çəmənzəminlinin yeni tapılmış lüğəti. “Ədəbiyyat qəzeti”. 10 noyabr

Məmmədov A (1987). Y.V.Çəmənzəminlinin naməlum əsəri. “Ədəbiyyat və incəsənət” 25 sentyabr

Milli Arxiv İdarəsi. Fond 607, siy.7, s.v. 18

Milli Arxiv İdarəsi. Fond 607, siy.7, sax.v. 19

Milli Arxiv İdarəsi. Fond 7, siy.7, s.v. 20, səh.15

Vəzirov Y (1913). Əcəmilik möhürü və onunla mubarizə. ”İqbal” qəzeti, noyabr

Vəzirov Y (1913). Biz kimik? ”Sədayi-həqq”. 12 mart

Vəzirova L (2003). Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin publisistikası. Bakı